

A nemzeti könyvtári informatikai stratégia megfogalmazásának kísérlete*

A Nemzeti Informatikai Stratégiára vonatkozó tervezetet, illetve javaslatot a szakma többsége csak nemrég, a Könyv, Könyvtár, Könyvtáros legutóbbi különszámának köszönhetően ismerhette meg. Tanulmányunk elsődleges újdonsága az, hogy a könyvtári rendszer kimunkálásra váró stratégiáját e dokumentum megállapításaival és követelményeivel összhangban körvonalazza. Ezáltal számos korábbi szakmai elgondolás megerősítést nyer, illetve több, korábban számba nem vett lehetőség megragadása látszik ígéretesnek.

I. Könyvtári stratégia a modern információs technológia korában

A Nemzeti Informatikai Stratégia (NIS) kapcsán kialakítandó könyvtári stratégiának egyértelműen tudatosítania kell, hogy a modern információs technológia rendkívül gyorsan változó, állandóan új lehetőségeket teremtő terület. Ezért a mi stratégiánknak sem szabad merevnek lennie, mindenképpen oda kell hatnia, hogy az új eredmények természetesen és folyamatosan épülhessenek be a magyar könyvtári rendszerbe. Ez egyben a rendszer szabadságának a biztosítéka is lehet.

A magyar könyvtári rendszer az újonnan érvényre jutó társadalmi és gazdasági trendek következtében olyan társadalmi és gazdasági helyzetbe került, amely elkerülhetetlenné teszi identitásának újrafogalmazását, e helyzettel való kapcsolatának tisztázását. Ebben a katartikus szituációban a modern információs technológia által keltett kihívásokat kell mindenekelőtt felmérni.

Az elmúlt időszak elektronikus és hagyományos fórumain egyre gyakrabban hangzanak el az ezzel kapcsolatos problémák, nagyon sokszor szembeállítva a hagyományos, illetve az új könyvtári feladatok és módszerek mellett voksoló könyvtári szakembereket. Zavarossá vált a könyvtárak funkcióinak a meghatározása, s ebből következően a finanszírozási rendszer alapelvei is ellentmondásossá váltak. Mit sorolhatunk a könyvtári alapfunkciók közé; melyik intézménynél mi tartozik ebbe a körbe; kinek a feladata ezeknek a funkcióknak a finanszírozása; milyen elvárás-követelményi rendszert lehet az intézmények számára kidolgozni; milyen szolgáltatásokért és milyen esetben számolhatnak fel térítési díjat – ma elsősorban ezek a kérdések foglalkoztatják a könyvtá-

rak vezetőit. Nem világos a működési költségek felhasználhatósága, összegszerűségük elvárható mértéke sem. Ezzel kapcsolatban tisztázatlan a köteles példányok rendszerének működtetése, e működtetés megszervezésének milyensége. Nem lehet pontosan tudni, hogy a magyar könyvtárak a könyvtári munkafolyamatok automatizálásának megszervezése közben teljesen magukra hagyatva dönthetnek-e, vagy vannak olyan alapelvek, amelyeknek legalább ajánlás szintű megfogalmazása nélkül az egész könyvtári rendszer kaotikussá válik (kiemelt szakkönyvtárak helyzete, országos feladatkör megfogalmazása, beszerzési politika, bibliográfiai szolgáltatások, feldolgozási szabványok stb.). Különösen veszélyes lehet a késlekedés a modern információs technológia alkalmazásával kapcsolatos területeken: csereformátumok használata, visszakeresési rendszerek, kommunikációs szoftverek stb.

Ezek a viták és bizonytalanságok nagyon sokszor a fenntartókat, a kapcsolódó intézményeket is kényelmetlen helyzetbe hozhatják, mert nem rendelkeznek elegendő és világos információval ahhoz, hogy jó és mindenki számára elfogadható döntéseket hozzanak, még ha a legjobb szándékok is vezetik őket. Mindez szükségképpen a könyvtári rendszer résztvevőinek, az egyes intézményeknek árthat a legtöbbet.

A felmerülő kérdésekre csak akkor lehet a gyakorlatban is alkalmazható választ találni, ha megfelelő stratégiát sikerül kidolgozni a magyar könyvtári rendszer átalakulására-átalakítására a modern információs technológia könyvtári alkalmazására.

* A Művelődési és Közoktatási Minisztérium Kulturális Örökség Főosztálya által meghirdetett pályázatra készített pályamunka lektorált változata.

A kialakítandó stratégiát *három alapelv* tudomásulvételével jellemezhetjük.

1. Tudomásul kell venni, hogy a modern számítógépes információs technológia megjelenése, a számítógépes hálózatok kialakulása olyan helyzetet teremtett a könyvtárak számára, amelyben át kell gondolniuk eddigi feladataikat, és az új követelményeknek megfelelő új feladatokat is el kell vállalniuk. Mit jelent ez? Egyrészt szükséges a hagyományos könyvtári feladatoknak és munkafolyamatoknak az új technológia követelményei szerinti átalakítása (számítógépes katalogizálás és kölcsönzés, a pénzügyi és rendelési feladatok gépesített nyilvántartása, a bibliográfiai feltárás, adatszétsugárzás, könyvtári és könyvtárközi szolgáltatások újszerű végzése stb.). Másrészt azzal összefüggésben, hogy a régi feladatok új értelmet is nyertek (például a szakirodalmi ellátás nem egyszerűen csak dokumentumok, hanem információk szétsugárzását is jelenti; a könyvtárak nemcsak hagyományos dokumentumtípusokat gyűjtenek, hanem az új adathordozók – így pl. videokazetta, DAT-kazetták, CD-ROM, a számítógépes hálózat nyújtotta információforrások – gyűjtésével és szolgáltatásaival is foglalkozniuk kell), a könyvtáraknak új technológiákat és szolgáltatási stratégiákat kell elsajátítaniuk.
2. A könyvtárak típusuktól függetlenül mindig is betöltöttek egyfajta szellemi, tudományos és kulturális központi szerepet. Ennek szellemében nem szabad hagyni, hogy a könyvtárak csak követői, alkalmazói legyenek az új információs kultúrának. Vállalniuk kell új megoldások kidolgozását, különös tekintettel az információ szétsugárzásának és elérésnek a módjaira. Törekedniük kell arra, hogy a más (akár kereskedelmi-szolgáltatói) területeken már kidolgozott megoldásokat alkalmazzák, saját feladataikhoz és szolgáltatói politikájukhoz alakítsák. Nem szabad engedniük, hogy az általuk felhalmozott és feldolgozott információt ne maguk szolgáltassák, e szolgáltatások technológiáját és technikáját ne maguk oktassák.
3. Modern információs társadalomról csak akkor beszélhetünk, ha olcsó, de jelentős információáteresztő képességgel rendelkező hálózaton keresztül, olcsó, de szabványos eszközökkel, olcsó és hatékony információs szolgáltatást lehet végezni. Ez utóbbi elérésében a modern intézménnyé váló könyvtárak sokat tehetnek: így ezt az elvet is be kell iktatniuk a könyvtári stratégia alapelvei közé.

II. Könyvtári stratégia és a Nemzeti Informatikai Stratégia

A) A könyvtári stratégia megfogalmazásának szükségessége a NIS viszonylatában

A NIS a stratégia szükségességét indokolva megfogalmazza, hogy „Magyarország mai helyzetében bármiféle modernizációs program kialakításánál elkerülhetetlen az információs társadalom jelenségeinek a kellő súllyal történő figyelembevétele, és azokra a megfelelő magyar reagálás stratégiájának kidolgozása”.

Az információs társadalom egyik legfontosabb jelensége éppen az, hogy a könyvtárak ezekben a társadalmakban olyan információs központokká alakulnak át, amelyek egyszersmind a társadalmi stratégiáknak is a legfontosabb szétsugárzó-alakító centrumai közé tartoznak. Így a megfelelő magyar társadalmi stratégia kidolgozásánál figyelemmel kell lenni a könyvtári stratégia kidolgozására is. Különösen jól tetten érhető ez a kapcsolat az indoklás további részleteiben:

- Az információs társadalom jelenségei, éppen azok globális jellege miatt, nem állnak meg a határoknál, így akarva-akaratlanul hatással lesznek ránk is. A könyvtári erőforrások és szolgáltatások a jobb hatékonyság elérése érdekében egyre inkább nemzetközi hálózattá „állnak össze”, s ez a hálózat világszerte a globális társadalmi információs igények kielégítésére is szolgál. Ennek figyelmen kívül hagyása a hazai erőforrások gazdaságtalan kihasználásához, a nemzetközi trendek félreértéséhez vezetne.
- Az elmúlt 5 év összességében a régió országai közül Magyarországon a legmagasabb az egy főre eső információs technológiai beruházások összege, s ez a hazai informatikai kutatás magas szintjének, az intézményes támogatási rendszer (NIIF) fejlettségének, a szakembergárda minőségi tudásának, és a jól képzett nemzetközi kapcsolatoknak köszönhető. Ebben a folyamatban a magyar könyvtárak minden területen az élen jártak: a szakemberek képzésében, az információs technológia alkalmazásában, a nemzeti és a nemzetközi hálózattá szerveződés kialakításában vezető szerepet vállaltak.
- A virtuális és az elektronikus könyvtárak létrehozásával a magyar könyvtárak előkészítették a terepet arra, hogy a magyar szakemberek számára rendelkezésre álljon egy olyan „virtuális tér”, ahol kapcsolatba léphetnek az információs technológiában is élen járó országok szakembereivel.

➤ A NIS hangsúlyozza, hogy a fő célok meghatározásához az emberi tőkét is figyelembe kell venni, különös tekintettel az ország elmaradottságának felszámolására, valamint a társadalmi modernizáció minél hatékonyabb és gyorsabb végrehajtására. Így itt is fontos hangsúlyozni, hogy a modern információs technológia alkalmazásával a hazai könyvtárak olyan szellemi tőkét halmoztak fel, amelynek mozgósításával a fentebbi cél hamarabb elérhető lenne.

A fentiek alapján a hazai könyvtári stratégia a következő pontokon kapcsolódhatna a leghatékonyabban a Nemzeti Informatikai Stratégiához:

1. A globális információhoz való szabad, könnyű és olcsó hozzáférés univerzális biztosítása, amely elv teljes mértékben harmonizál a könyvtárak létesítésének és létének egyetemes céljával.
2. Az oktatási és a tudományos alkalmazások kifejlesztésének és elterjesztésének ösztönzése és finanszírozása. Ez a könyvtári rendszer minden szintjén megjelenő elv és gyakorlat. Jelentős és jól feldolgozott állománnyal rendelkező könyvtári háttér nélkül nem képzelhető el sem új módszerek kidolgozása, sem azok elterjesztése. A modern információforrások használatáról való lemondás a kutatásról, az európai tudomány követéséről való lemondást is jelentené.
3. A felesleges állami bürokráciát kiküszöbölő információs adatbázisok és online szolgáltatások ösztönzésében a könyvtárak eszköztára (például a hálózaton keresztül szolgáltatott CD-ROM-ok, online elérhető adatbázis-kezelők) hatékony segítség lehet.
4. A demokrácia továbbfejlődését szolgáló alkalmazások és szolgáltatások elterjesztésében a könyvtári rendszer ugyancsak fontos szerepet vállalhat a hálózati eszközök megismertetése és rendelkezésre bocsátása által.
5. A kulturális elmaradottság megszüntetésében a könyvtárakba telepített modern információs technológia vezető szerepet játszhat (a NIS éppen az analfabetizmus végleges leküzdésének célját említi: az USA-ban pl. közkönyvtárakba olyan számítógépes rendszereket telepítenek, amelyek az analfabéták önképzését segítik).

A könyvtári stratégiának különös figyelmet kell fordítania arra, hogy a fenti elvek megvalósításában betöltendő-betölthető szerepét elfogadtassa a NIS kidolgozóival és végrehajtóival. Ennek érdekében meg kell értetnie az állammal, hogy az információs társadalom alapvető elemeinek létrehozásánál végeredményben költséget takarít meg, ha a kialakítandó infrastruktúra kereteinek biztosításával befektet a könyvtári rendszerbe, és a továbbiakban is támaszkodik rá. Ugyanakkor a

könyvtári stratégia nem feledkezhet meg arról sem, hogy a magánszférával is elfogadtassa a könyvtáraknak a szolgáltatások és az információs infrastruktúra kiépítésében, üzemeltetésében betöltött szerepét, ennek költségcsökkentő és (ha nem is piac-, de) igényteremtő jellegét.

Az eddigiekben a felsőoktatási intézmények, a kutatóintézetek és a közgyűjteményi könyvtárak (mint a NIIF és a HUNGARNET intézményei) – természetesen fenntartóik behatárolt pénzügyi háttérével is korlátozva – csak egy szűk réteg számára voltak képesek olcsó infrastrukturális és szolgáltatási feltételeket biztosítani. A továbbiakban a könyvtári stratégiának törekednie kell arra, hogy az eddigi eredményeket szellemi és infrastrukturális bázisként elfogadtatva, felhasználói körét a NIS-ben megjelölt szélesebb körre kiterjeszthesse, s ezzel komoly szerepet vállaljon az új társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának elhárításában. Ezzel összhangban a könyvtári rendszer működését kialakító stratégiának sem szabad elfogadnia azt az elvet, hogy az általa is nyújtott információs szolgáltatások árának szabályozása elsődlegesen a piaci szabályozás feladata legyen.

B) A könyvtári stratégia a könyvtári rendszernek az információs társadalom kialakításában vállalt szerepéről

A könyvtáraknak az információs társadalom aktív szereplői közé kell tartozniuk, s ennek megfelelően a következő szerepköröket kell vállalniuk, illetve a következő szerepkörök vállalásához elégséges befektetések szükségességét kell elfogadtatniuk a fenntartókkal és felhasználókkal:

- a könyvtári rendszer maga is felhasználó, csak így tudja megteremtetni saját szolgáltatásainak lételemét;
- a könyvtári rendszer komplex információs szolgáltatást nyújt az információs társadalom egyéb szereplőivel ellentétben, akik a legtöbb esetben csak egy-egy részterületet szolgáltatói;
- a könyvtári rendszer regionális és szakfeladatot ellátó központjai primer információt is szolgáltatnak, azaz biztosítani kell számukra az információ feldolgozásához szükséges eszközparkot;
- a modern könyvtári rendszernek a hagyományos médiatípusokon kívül bármely médiatípuson tárolt információ szolgáltatására kell berendezkednie;
- a modern könyvtári rendszer esetenként maga is létrehoz hálózatot, hálózati infrastruktúrát: Így újszerű hálózati eszközparkot is szolgáltathat (új könyvtári szoftverek az adatfeldolgozáshoz, szövegtároláshoz és -feldolgozáshoz, új felhasználói kliensek stb.).

A könyvtári stratégiának el kell fogadtatnia az állammal, hogy a könyvtári rendszer e szerepeinek és a hozzá tartozó funkcióknak a vállalása egyben saját érdekeltségeinek és az információs társadalomban betöltött szerepének a vállalását is jelenti. Ha az állam hatékonyan akar működni, akkor szükségszerűen támaszkodnia kell az informatika, ezen belül a könyvtári informatika eszköztárára. Az erre költött pénz mind rövid, mind hosszú távon megtérülő befektetés. Ennek ellenére nem szabad elvárni, hogy a könyvtári rendszer informatikai szolgáltatásai közvetlenül térüljenek meg: a bevételek ebben az esetben az indirekt bevételeket növelhetik, illetve a más területekre eső kiadásokat csökkenthetik. A könyvtári stratégia megfogalmazásánál ezzel kapcsolatban nem szabad elfeledkezni arról, hogy az állam szponzori feladatokat is elláthat.

C) A könyvtári stratégia célkitűzései a NIS célkitűzéseivel összefüggésben

A NIS-nek elsősorban a magyar kultúrával és tudománnyal kapcsolatos célkitűzései vonatkozhatnak a könyvtári stratégia célkitűzéseivel kapcsolatos feladatokra. *„Az információs társadalomban a világ kulturális értékeinek egyre növekvő hányada áll elektronikus formában is rendelkezésre. Fontos nemzeti érdek, hogy ebben a magyar kultúra értékei is megfelelő mértékben és formában legyenek reprezentálva.”* Ennek kapcsán a NIS hangsúlyozza, hogy *„támogatni kell a hazai könyvtárak (kutatási és oktatási intézmények könyvtárai és közkönyvtárak) ellátását olyan korszerű könyvtári információs rendszerekkel, amelyek lehetővé teszik mind a katalógusok [nemzetközi szabványoknak megfelelő módon kialakított] láthatóságát a nemzetközi hálózatokról, mind a hálózatokon megjelenő információkhoz való könyvtári hozzáférést”.*

E fő célkitűzésekkel összhangban a könyvtári stratégia megfogalmazásánál szem előtt kell tartani, hogy a könyvtárak önmagukban és egymással kapcsolódva is komplex információs rendszerekké válhatnak, s ezt az átalakulást mindent eszközzel elő kell segíteni. A mai modern információs társadalmakban a könyvtár már nem pusztán hagyományos megőrző és szolgáltató szerepet tölt be, hanem teljes körű információs szolgáltatást lát el éppen a könyvtárakban ezzel összefüggésben felhalmozott eszközöknek és tudásnak köszönhetően. E cél megvalósításához (akár külföldi hitelek formájában is) minden eszközt mozgósítani kell.

A fenti fő célkitűzéshez még a következő célok társulhatnak:

- biztosítani kell az országos könyvtári számítógépes hálózat számára az igényeknek megfelelő információátteresztő kapacitást (a külföldi és

hazai mérések, statisztikák szerint a jelenlegi hazai forgalom 34 Mb/s kapacitást igényelne, valójában ennek még a töredéke sem áll rendelkezésre), mert e nélkül a szolgáltatások rövid időn belül ellehetetlenülnek;

- biztosítani kell az alapvető nemzetközi szolgáltatások (bibliográfiai és faktográfiai adatbázisok, teljes szövegű adatbankok, CD-ROM alapú indexszolgáltatások, cikkszolgáltatások, könyvtárközi rendszerek) elérését az egész magyar könyvtári rendszer számára;
- lehetővé kell tenni, hogy a hazai könyvtárak szolgáltatásait (kulturális és oktatási intézményei révén) a környező országok magyarsága is élvezhesse, beleértve a könyvtári továbbképzés rendszerét is;
- a kereső-, adatfeldolgozó rendszerek stb. vonatkozásában hazai könyvtári kísérleti programok elindítása és támogatása (szoros összhangban az EU-szabványok honosítási törekvéseivel, valamint a NIIF eddig elindított projekteivel);
- a könyvtárakban (nagyságuktól függetlenül) lehetővé kell tenni olyan terminálok telepítését, amelyek segítségével a hazai, illetve a nemzetközi számítógépes rendszer elérhetővé válik a helyi szakemberek és felhasználók számára is (tehermentesítve, illetve ezzel kiegészítve az önkormányzati rendszereket, az „elektronikus pultok és kávéházak” kommunikációs kapacitását);
- elő kell segíteni, hogy a könyvtárakban felhalmozott szellemi kapacitást az oktatásban és a továbbképzésben is hasznosítani lehessen, egyrészt a könyvtári szakembereknek az oktatásba való bevonásával, másrészt oktatási kabineteknek, távoktatási rendszereknek a könyvtárakba való telepítésével;
- különös hangsúlyt kell helyezni az oktatási szférába tartozó könyvtáraknak az információs társadalomban, az új generáció nevelésében betöltött szerepére;
- arra kell törekedni, hogy a könyvtárak, évszázados adatfeldolgozó hagyományaikra támaszkodva, jelentős szerepet töltsenek be a számítógépes adatfeldolgozás minőségének és hitelességének megerősítésében is.

III. A magyar könyvtári rendszer (mint modern információs rendszer) megújításának alapjai

A magyar könyvtárak fenntartói, maguk a könyvtárak és a könyvtári szakemberek az elmúlt években többször is kísérletet tettek a modern követelményeknek megfelelő könyvtári stratégia

kidolgozására. Hazai és nemzetközi konferenciákon elhangzott előadások, szakfolyóiratokban megjelent tanulmányok, a minisztérium számára készített fejlesztési tervek jelzik ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeit. A következő részben azokról a területekről lesz szó, amelyeken a szerzett tapasztalatok feltétlenül felhasználandók.

1. Az Európai Közösség könyvtárai, illetve könyvtárainak szövetségei által kidolgozott projektek, és az ezekhez kapcsolódó magyar tanulmányok tanulságai

Az elmúlt időszakban az Európai Közösség könyvtárai, és a hozzájuk kapcsolódó nemzetközi jelentőségű könyvtári és kiadói adat-, illetve információsztolgáltató szervezetek, vállalatok nagyon sok jelentős projektet dolgoztak ki és indítottak útjára. E projektekről sok mindent elárulnak a Londonban évenként megrendezett International Online Information Meeting anyagai, a Library Networking in Europe konferenciái, illetve az EFLC (European Foundation for Library Cooperation), az EBLIDA (European Bureau of Library, Information and Documentation Associations) és a LIBER (Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche) szekciói által kidolgozott dokumentumok. Az angol, amerikai, német, holland, belga, olasz stb. könyvtári rendszerek számos módszertani tapasztalattal, ötlettel szolgálhatnak. Ezenkívül pedig arra is felhívják a figyelmet, hogy nem kell mindenáron új dolgokat kitalálni, csak fel kell venni a kapcsolatot a megfelelő szervezetekkel, s az általuk vezetett projektekhez kell kapcsolódni. Természetesen ezeket az eredményeket nem szabad egy az egyben alkalmazni a magyar könyvtári intézményrendszerre, de újra kitalálni sem érdemes őket. A bibliográfiai feltárásnak, a könyvtárközi kölcsönzésnek lehetnek eltérő hagyományai a különböző országokban, de az EU által kidolgozott szabványok és technológiák ugyanakkor gond nélkül alkalmazhatók nálunk is.

A szóban forgó projekt tanulságai tulajdonképpen az osztott információs rendszerek tanulságaként érthetők. Egyes területeket meghatározott könyvtárak, illetve könyvtári konzorciumok gondoznak, a többiek pedig részesülnek ezek eredményeiből. Ez sokszor a nemzetközi projektek kidolgozásánál is érvényesül (lásd a könyvtárközi kölcsönzést, a Z39.50 alapú visszakereső rendszereket). Fontos lenne, ha nálunk is érvényesülhetne ez az alapelv: jelenleg ugyanazon a problémán párhuzamosan több intézmény is dolgozik, aminek következtében az eredményeknek csak lokális jelentőségük lesz, miközben a helyi érdekek megelőzik az országos szabványosítási, hozzáférési érdekeket stb. A számítógépes katalógusok

megjelenésével előtérbe került a kurrens és a retrospektív bibliográfiai feldolgozás problémája. Valójában minden könyvtár külön keres megoldásokat, pedig teljesen világos, hogy ezt csak közösen lehetne megoldani. Az adatfeldolgozás részletkérdéseivel, amelyek ugyancsak szabványosítást, közös projekteket igényelnének (pl. adatformátumok, csereformátumok, magyarosítás, tárgyszórendszer stb.), szintén külön-külön foglalkoznak. A hálózati metainformációs eszközök megjelenése (pl. WWW, Gopher) még nyilvánvalóbbá tette ezt a nem túl szerencsés hazai sajátosságot: ma ahány rendszert kialakítanak, annyiszor kezdik újra a hivatkozások, a kapcsolódási pontok kiéplítését és gyűjtését. Magyarországon legalább négy-öt nemzeti „home page” van, ugyanazokat az információkat több helyen is feldolgozzák, senki nem bízik a másokban, mindenki mindent „maga alá” akar gyűjteni.

A megoldás az lenne, ha az egyes problémákat az intézmények közösen fogalmaznák meg, közösen íratnának ki a pályázatokat az előrelépés érdekében. Egy-egy pályázat nyertese vagy nyertesei által kidolgozott megoldást pedig közösen alkalmaznák. Így nem fordulna elő, hogy egyes feladatokra többen is pályáznak, többen is keresik a megoldást, majd a legtöbb helyen eltérő megoldásokat ültetnek át a gyakorlatba, ugyanakkor más, fontos feladatokat senki sem vállal. Sajnálatos az is, hogy a pályázatok a legtöbbször egyediek (ez persze érthető az egyre égetőbb pénzügyi érdekeltség miatt), pedig sokkal hatékonyabb lehetne a megoldások keresése és alkalmazása, ha több (akár különböző fenntartóhoz tartozó) intézmény közösen pályázhatna, dolgozhatna.

2. A hazai hagyományok, a kialakult intézményi rendszer felhasználási elve

Kétségtelen, hogy különféle ideológiai elvekre való hivatkozással az elmúlt évtizedekben olyan könyvtári gyakorlat és hálózat alakult ki, amely nem felel meg a mai társadalmi és gazdasági trendek követelményeinek. Ennek ellenére súlyos hiba lenne, ha az új könyvtári politika ezeknek az évtizedeknek intézményi-működési következményeit egyetlen tollvonással negligálná. Mit tarthatunk meg ebből a közelmúltból?

Például nagyon fontos alapelv volt, hogy mindenki egyaránt részesülhessen a tudás megszerzésének lehetőségében, legalábbis ami a könyvtári ellátottságot illeti. Ennek nyomán kialakult egy olyan könyvtári szervezet, amely igyekezett a legkisebb településekre is eljuttatni a könyvtári szolgáltatásokat, illetve létrehozni egy olyan infrastruktúrát, amely lehetővé tette volna, hogy a szükséges információhoz bárhol hozzá lehessen jutni. Maga az alapelv, azaz hogy az információhoz való

hozzáférés állampolgári, polgári jog lehessen, a továbbiakban sem adható fel, ezért a magyar könyvtáraknak mindent el kell követniük, hogy ez valóban így is legyen.

Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a könyvtári szolgáltatásokat minden szinten mechanikusan meg kell ismételnünk. Sokkal inkább arra kell törekedni, hogy az információ elérése – összhangban a helyi (intézményi) lehetőségekkel és adottságokkal – a rendszer bármely pontján lehetséges legyen.

Ezzel összefüggésben célszerű lenne a könyvtári rendszerbe tartozó intézményeket *három szolgáltatási szintre* bontani.

- Az első szintbe az elsősorban saját adatbázisokat szolgáltató intézmények tartoznának. Ezt legtöbbször a saját maguk által kifejlesztett információs rendszeren keresztül tennék meg, miközben a mások által nyújtott szolgáltatásokat csak saját szolgáltatásaik kiegészítéseként, illetve továbbítási célból vennék igénybe.
- A második szintet azok az intézmények alkotnák, amelyek a legtöbb területen mások szolgáltatását veszik igénybe, de egy-egy részterületen maguk is szolgálnak. Egy teljesen új információs szolgáltató rendszer felállítása felesleges csak azért, hogy valaki pl. egy 20 ezer tételes adatbázist szolgáltasson, ugyanakkor az egész rendszer lenne szegényebb, ha ezt senki sem szolgáltató. E részterületi szolgáltatásokra két megoldási lehetőség is van: egyrészt meg kell keresni a hasonló anyaggal rendelkező intézményeket, és valahol egy közös szolgáltatást kiépíteni; másrészt a tematikától függetlenül meg kell keresni egy szolgáltató intézményt, s az adatokat rajta keresztül szolgáltatni. Ennek helye lehet egy központi szerver (jelenleg pl. a NIIF központi gépe tölt be ilyen szerepet), vagy egy regionális központ szervere.
- A harmadik szinthez tartoznának azok az intézmények, amelyek minden esetben mások szolgáltatását veszik igénybe. Az információs technológia nyelvén szólva: ők tisztán „kliens” szolgáltatók.

Az egésznek rendszerként kell működnie, azaz lehetővé kell tenni általa, hogy a legkisebb helyen is (valamilyen szinten) elérhető lehessen a rendszer egésze. Egy példa: a mai technológia mellett megoldható lenne, hogy a legkisebb helység iskolai könyvtárában is működjön egy hálózatba kötött számítógép, amely alkalmas elektronikus levelezésre. Ez biztosítaná, hogy olcsón hozzá lehessen jutni a nagyobb szolgáltatók által nyújtott információkhoz, legalábbis egy bizonyos „sürgősségi” szintig. Ugyanakkor ezeken a helyeken is igénybe vehetnének CD-ROM-on elérhető információkat; ezek ára egyre kedvezőbb, az így elérhető infor-

máció pedig egyre több. A kettő arányát figyelembe véve meglehetősen kedvező árú információszolgáltatást lehetne így kiépíteni.

Nagy kérdés, hogy az információhoz való szabad és ingyenes hozzáférést a továbbiakban milyen szintig támogatja, tudja támogatni az állam, s milyen szinttől kell a könyvtáraknak saját erőforrásaikra támaszkodniuk (akár azon az áron is, hogy bizonyos információforrások, szolgáltatások használatát ellenszolgáltatásért adják olvasóiknak, vagy legalábbis bizonyos szolgáltatásokat, illetve bizonyos rétegeknek adott szolgáltatásokat pénzes szolgáltatásként kezelik.) A közeljövőben valószínűleg célszerű lenne a könyvtárak költségvetését az informatikai szolgáltatásokat figyelembe véve legalább négy részre bontani:

- az *első* részt a fenntartó biztosítaná az általa megfogalmazott követelményeket kielégítő szolgáltatásokra;
- a *második* részt az állam garantálná a fenntartó számára, mint a könyvtári információs szolgáltatásra elkülönített összeget; ezzel biztosíthatná az államilag fontosnak tartott szolgáltatások nyújtását (pl. országosan egységes és elérhető jogi, közigazgatási adatbázisok elérését);
- a *harmadik* részhez az állam mint szponzor nyújthatna támogatást: ezt meghívásos vagy nyitott pályázatok útján lehetne szétosztani;
- a *negyedik* részt a könyvtárak saját bevételei alkotnák.

3. Új tanulmányok és országos tervek

Az utóbbi néhány évben sok új tanulmány és országos terv is született. Ezeket feltétlenül fel kell használni a könyvtári stratégia kialakításánál. A négy legfontosabb:

- *A hazai felsőoktatási könyvtárak fejlesztési programja (1995-2000)*, amely a *Textbook and Higher Education Libraries Development* program keretében született, hazai és nemzetközi szakértők tanulmányai alapján.
- *Előzetes rendszerterv az Országos Szakirodalmi Információs Rendszer megvalósítására* (lásd a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 1994. március-májusi különszámát).
- *Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program (1995-1997)*, különös tekintettel a 6.2B2 A könyvtári információs rendszerek fejlesztése pontra.
- *Nemzeti Informatikai Stratégia*. Javaslat, tervzet (lásd a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 1996. márciusi különszámát).

IV. Az újraszerveződés néhány alapelve, különös tekintettel az információs technológia új lehetőségeire

1. Amikor a könyvtári rendszer megújulásáról beszélünk, nem feledkezhetünk el arról, hogy szükség van a *könyvtári szféra két területének* (közkönyvtári, azaz public, illetve felsőoktatási, azaz academic) különválasztására, hiszen mind-egyikben más finanszírozási szabályok és más követelményrendszerek érvényesülnek. Ugyanakkor e vertikális szétválasztást egy horizontális (területi és funkcionális) együttműködésnek kell enyhítenie. Ha ez nem történik meg, akkor mindkét alrendszer csak gyengül: végeredményben a saját érdekű lobbizás lehetőségéről mondanának le.

Például világos, hogy az intézményeknek típusuktól függetlenül szükségük van arra, hogy hozzájussanak a kész bibliográfiai leírásokhoz. Ugyanakkor a közkönyvtáraknak elsősorban a magyar anyagra van szükségük, a szakkönyvtáraknak viszont a külföldi könyvek leírására. Egyikük esetében kifizetődő az online elérés, másikukéban a mágneses adathordozón való megvétel is költséges lehet. Egyikük esetében megéri több tucat CD-ROM hálózaton keresztüli szolgáltatása, másikukéban az egyedi szolgáltatás is problematikus lehet. Mindez a fenntartótól, a fenntartó és az olvasó igényeitől stb. függ.

Valójában az is gondot jelent, hogy nálunk még mindig ragaszkodnak az intézmények hagyományos, kizárólagosan a fenntartó típusától függő felosztásához. Ez akármennyire is fontos függőség, nem lenne szabad megfélemlíteni a felhasználók típusa által megkövetelt szakmai jellegű felosztásról és az ezáltal sugallt szükségletekről. Nem lenne szabad általában beszélni felsőoktatási és tudományos könyvtárakról, illetve közkönyvtárakról. Elképzelhető, hogy egy egyetemi és egy iskolai könyvtár sokkal közelebb van egymáshoz az új technológia megismerését és alkalmazását illetően, mint egy megyei és egy szakkönyvtár. Elképzelhető, hogy a csökkent látású olvasók igényeit jobban ki tudja elégíteni egy szakkönyvtár sokkal gazdagabb technikai bázisával, mint egy városi könyvtár, de ezt a technikai lehetőséget csak a városi könyvtár hangzó anyagai tölthetik meg tartalommal. A konkrét igények horizontális egyeztetése sokkal fontosabb kellene, hogy legyen, mint a vertikális különbözőség hangsúlyozása.

2. A *pénzügyek új alapokra helyezéséhez* tisztázni kellene néhány alapelvet: a magyar könyvtárakat nem lehet és nem is szabad a piaci viszonyok közé „bedobni”, nem szabad rájuk kényszeríteni a profitorientált gondolkodást. Ugyanakkor a piaci alapokra helyeződő gazdasági környezetből adódó kérdésekkel is szembe kell nézni. A modern

információs technológia olyan lehetőségeket, olyan eszközöket ad a könyvtárak kezébe, amelyek felhasználásával az oktatás, a művelődés, az információ szétsugárzásának nagyon fontos központjai lehetnek. Ez azonban nem jelentheti a „csak pénzért” alapelv elszabadulását. Nagyon jó példa erre a CD-ROM: egyes könyvtárak a pénzes szolgáltatást médiától függőnek tekintik, azaz ha ez egy CD-ROM, akkor a „pénzért szolgáltatjuk” elvet alkalmazzák. Másik példa a WWW-felület hasznosítása. Ma sokan törekednek arra, hogy ezt a felületet reklámcélokra használják, pedig nem is igazán alkalmas rá: sokkal inkább hordozza a demokratikus információs szétsugárzás alapelveit (lásd hipertext, URL-szabványok), mintsem a modern, a tömegek tudatát befolyásoló reklámszakma fogásaihoz nyújthatna keretet.

A modern információs technológia könyvtári alkalmazása világossá tette, hogy szakítani kell az ingyenes szolgáltatás illúziójával. A számítógépes rendszer fenntartása pénzbe kerül, a számítógépes hálózat üzemeltetése még súlyosabb pénzekbe. Természetesen vannak olyan könyvtári szolgáltatások, amelyeknek a költségeit vagy a fenntartó, vagy a területileg illetékes minisztérium, vagy maga az intézmény a nemzetközi, illetve a hazai szabályozásnak megfelelően átvállalja. Ez azonban nem jelent ingyenességet, s ezt tudatosítani kell mind a szolgáltatókban, mind a felhasználókban.

Ezzel kapcsolatban lásd az előző fejezetet, illetve az Európai Közösség és az Egyesült Államok könyvtári rendszerében kialakult gyakorlatot. Azaz: elképzelhető lenne például, hogy bizonyos állami intézmények mint fenntartók finanszíroznak egy központi szolgáltatást, de a szolgáltatás elindításán túl minden költséget áthárítanak a felhasználókra. Ilyen központi szolgáltatás lehetne a szakirodalmi ellátás megszervezése a folyóirat tartalomjegyzék adatbázisok segítségével, a nagy külföldi adatbankok egyes szolgáltatásainak teljes körű hazai megvétele stb.

3. Az *egyes szolgáltatások centralizációja*. Kétségtelen, hogy a velünk egyező nagyságú, vagy valamivel nagyobb országok könyvtárügyét felületesen vizsgálva, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a legtöbb szolgáltatást centralizáltan oldják meg. Ez a centralizmus azonban sohasem önmagában jelenik meg. Szinte mindig kiegészül a szabad versenyztetés alapelveivel: az az intézmény, illetve konzorcium kapja meg a centralizált szolgáltatás lehetőségét, amelyik erre a legalkalmasabbnak bizonyul.

Ilyen központi megoldást igényelne például a magyar kiadók által kiadott könyvek bibliográfiai feldolgozása, az adatoknak a magyar könyvtári rendszerben való szétsugárzása. A feladat központi megoldása egyre sürgetőbb: egyre nehezebb

ben lehet átlátni a magyar könyv- és folyóiratkiadást, egyre többre kerül a bibliográfiai és a tartalmi feltárás több száz helyen párhuzamosan történő elvégzése. Ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy ezt a szolgáltatást csak egy intézmény tudná nyújtani. A probléma megoldására tehát központi megoldást kellene találni, de ezt megrealizálni az intézmények és konzorciumaik szabad pályázatú útján kellene.

4. A fenti alapelvek természetesen csak akkor érvényesülhetnek, ha megfelelő szervezeti, végrehajtási infrastruktúra áll mögöttük, ha megfelelő intézményi rendszer támogatja őket. Ennek az intézményi rendszernek a fontosabb egységei már ma is jelen vannak a magyar könyvtárügyben. Az alábbiakban nem az egésze érvényes szervezeti struktúrát vázolom fel, hanem csak az információs technológia és a könyvtár kapcsolatában fontos szervezeti egységekről ejtek szót.

A legfontosabb: a könyvtáraknak el kell érniük, hogy teljes jogú tagjai lehessenek azoknak a társadalmi bizottságoknak, amelyek hivatottak lesznek a NIS céljainak megvalósításában tevékenykedni. Így – valamelyik szervezetük révén – képviseltetniük kell magukat (ha felállítják) a Parlamenti Informatikai Bizottságban, valamint a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanácsban.

Saját szervezeteiket illetően a modern informatikai feladatok valamilyen szintű ellátását a már ma is létezőkre kell bízni, újak felállítása teljesen felesleges.

- *Országos Könyvtári Tanács.* Feladata a főbb elvi döntések előkészítése, meghozása és megalapozása (könyvtári törvény és kiegészítései, a további fejlődés irányai stb.). Alkalmanként javasolhatja valamilyen szakértői testület, ad hoc bizottság létrehozását az egyes területeken adódó átfogóbb problémák megoldására. E testületnek kellene megfogalmaznia bizonyos alapkövetelményeket (könyvtárközi kölcsönzés megoldása, osztott katalogizálás, központi adatbázisok felállítása), s megoldásként (pilot) projektek elindítását javasolnia.
- *HUNGARNET* könyvtári szekció. A szekciót olyan szakértői közösséggé lehet fejleszteni, amely képes lenne az egyes könyvtári-informatikai területekkel szembeni alapkonceptiók és megoldási lehetőségek részletes kidolgozására, illetve ezek ajánlasként való elfogadása után a végrehajtás ellenőrzésére, tanácsokkal való segítségére. Kívánatos, hogy az OKT-vel ezekben a kérdésekben szorosan együttműködjön. Ez a testület azonban nem elvi döntéseket hozna, hanem konkrét szabványok és megoldások kidolgozását segítené elő.
- *NIIF.* A mai magyar számítógépes hálózati infrastruktúra egyik legneuralgikusabb pontja kétségtelenül magának a hálózatnak a kiépíté-

se, menedzselése és üzemeltetése. Jelenleg ezt a feladatot elsősorban a NIIF látja el, bár a végrehajtást (különösen a kereskedelmi szolgáltatások erőteljes megjelenése óta, a NIIF-nek ezzel kapcsolatban kialakított politikája miatt) sokan bírálják. E bírálatok ellenére (feltételezhető, hogy az efféle problémák más üzemeltető esetén ugyanígy felbukkannának) a NIIF támogatása a következőkben is javasolt. A NIIF ugyanis képes arra, hogy a különböző forrásokból származó támogatásokat felhalmozza, s aztán a megfelelő területeket ebből támogassa. Ezek a területek a következők: a számítógépes hálózat működésével kapcsolatos nemzetközi tagsági díjak fizetése; a belföldi hálózat üzemeltetési költségei (vonalak bérleti díja, hálózati menedzsment biztosítása); az egyes intézmények hálózathoz való kapcsolódásának támogatása, megoldása pályázatok útján. A NIIF szervezeti felépítése e feladatok ellátására az elmúlt évek tapasztalatai alapján nyilvánvalóan alkalmas. Működését bírálni lehet és érdemes is, egyes részfeladatok megoldására más intézményeket is igénybe lehetne venni, de a testület felszámolása jelenleg rendkívül veszélyes volna, mivel a mai magyar felsőoktatási-kutatási és a könyvtári szféra számítógépes hálózati igénye máris sokkal nagyobb áteresztésű hálózatot követelne meg a jelenleginél, s ennek létrehozására csak akkor van esély, ha a forrásokat nem aprózzuk szét.

- *Könyvtáros-informatikus felsőfokú képzés, illetve továbbképzés intézményei* (KMK, tanszékek). A KMK megemlézése itt talán furcsának tűnhet, de a jelenlegi kiemelt, intézményi struktúrákon kívüli „lebegő” helyzete annyi ellenérzést szült a többi intézményben, hogy az általa kidolgozott, egyébként szakmailag kifogástalan módszertani javaslatait nem képes elfogadtatni. Éppen ezért egy olyan pozíciót kell a KMK számára kijelölni, amely az általa vállalt feladatoknak a legjobban a megfelel. Erre, úgy tűnik, a továbbképzés területe a legalkalmasabb. Ezen a területen az intézmény, a tanszékekkel szorosan együttműködve, rendkívül hatékony lehetne. A tanszékek esetében az eddigi, elsősorban a specializációjukkal kapcsolatos tendenciákat kellene erősíteni. Egyes tanszékek a szervezett alapfokú informatikusképzést vállalhatnak, akár más intézmények számára szervezett tanfolyamokkal is kiegészítve (ez megfelelő bevételt is jelenthetne); mások a továbbképzést, illetve a távoktatást. Utóbbiak ugyancsak szervezhetnének speciális tanfolyamokat: így az egyes szakemberek, egyben az egyes intézmények bevételeit is növelni lehetne.

- Az előző négy testülethez, területhez szorosan kapcsolódnának a *könyvtári szervezetek, egyesületek*. Ezek egyrészt szétsugároznák az előzők által kidolgozott projekteket, egyes esetekben azok megvalósulását is megszervezve, másrészt összegyűjthetnék a konkrét problémákat, hogy a megfelelő testülethez továbbítsák őket. Ezek a szervezetek ma is számtalan konferenciát, tanfolyamot és előadás-sorozatot szerveznek: itt kiváló lehetőségek nyílnak a könyvtári stratégiának a könyvtári rendszer minden szintjén történő elterjesztéséhez.

V. Egyes stratégiaileg kiemelendő részterületek

1. Bibliográfiai feladatok

A könyvtárak egyik alapfeladata a megjelent, illetve az általuk őrzött és szolgáltatott dokumentumok bibliográfiai feltárása, s az így keletkezett adatok szolgáltatása, szétsugárzása. Ennek az ingyenességét a továbbiakban is garantálni kell. A könyvtárak e követelménynek azonban csak úgy tehetnek eleget, ha az adatokat nem minden egyes könyvtár maga dolgozza fel, hanem egy központi katalógusból a számára szükséges adatokhoz valamilyen formában hozzájuthat. Kétfajta megoldás képzelhető el: a nemzeti könyvtár vezetésével egy könyvtári kiadói konzorcium létrehozása, illetve a nagyobb egyetemi és szakkönyvtárak közül néhánynak (feltehetőleg azonos katalógizálási rendszert használóknak) egyenrangú társulása.

2. Tartalmi feltárás

A könyvtári integrált rendszerek telepítése nyomán a legtöbb könyvtárban ma már adva van annak a feltétele, hogy a dokumentumok tartalmi feltárását közös alapokra lehessen hozni. Ezeknek a lehetőségeknek a kidolgozásával költség takarítható meg, a szolgáltatások színvonala, gyorsasága pedig növelhető.

3. Retrospektív bibliográfiai feldolgozás

A könyvtári integrált rendszerek telepítése nyomán az is lehetségessé vált, hogy a könyvtárak a gépi feldolgozás előtt született bibliográfiai leírásaikat közös erőfeszítéssel tegyék elérhetővé a gépi katalógizálás számára. Ehhez megfelelő szakmai előkészítésre, és kizárólag erre a célra rendelkezésre bocsátott pénzügyi alapra van szükség.

4. Központi adatbázisok, adatbankok szolgáltatásainak kiépítése

A nemzetközi adatbankok, dokumentumszolgáltatók és kiadók olyan szolgáltatásokat építettek ki, hoztak kereskedelmi forgalomba, amelyek rendkívül hatékonyak, naprakészek, de ugyanakkor az egyes intézmények számára szinte megfizethetetlenek, miközben az ország – a lemaradás veszélye nélkül – nem nélkülözheti őket. Az egyetlen lehetséges megoldás a központi szolgáltatásként való megvétel: pénzügyi és igazgatási szabályozásokkal, központi támogatással el kell érni, hogy az intézmények rákényszerüljenek a központi szolgáltatás felállítására.

5. A szakirodalmi ellátottság biztosítása

A nemzetközi dokumentumszolgáltatók és kiadók olyan szolgáltatásokat tettek elérhetővé, amelyeknek a magyar könyvtári-tájékoztatói rendszerbe történő bekapcsolásával a könyvtárközi kölcsönzés, a szakirodalmi ellátottság lényegesen javítható. Ennek érdekében hasonló eszközöket kell alkalmazni, mint a központi adatbázisok, adatbankok szolgáltatásainak kiépítése kapcsán.

6. A felhasználói igények elemzése

A modern információs technológia mind szélesebb körű elterjedése nyomán olyan felhasználói igények, egyben eme igények kielégítésére olyan újfajta technológiák jelentek meg, hogy elemzésük és elemzési következtetések levonása mind sürgetőbb teendővé válik a könyvtárak számára. Nyomokban nyilván szükséges lesz a könyvtári rendszer bizonyos fokú átalakítása is: a könyvtári információs stratégia kidolgozásánál ezt mindenképpen figyelembe kell venni, pl. a hálózati információforrások könyvtári szolgáltatása, az elektronikus levelezés biztosítása, a CD-ROM-nyomtatás elterjesztése stb. terén.

7. Virtuális könyvtár

A „falak nélküli könyvtár” a könyvtári szolgáltatások egészen új technikáját igényli (WebOPAC, Z39.50, ILL-szabványok stb.). Ezek kidolgozása, elterjesztése, összehangolása ugyancsak stratégiai fontosságú.

8. Elektronikus könyvtár

Az előzőhöz hasonlóan ez is olyan jelenség, aminek már számtalan eredménye van (Magyar Elektronikus Könyvtár, múzeumi felhasználás). Ezeknek az eredményeknek a további menedzselése (a copyrightjogok tisztázása, a könyvtári szolgáltatások jogi alapjának a megteremtése) szintén stratégiai fontosságú feladat.

Beérkezett: 1996. VII. 9-én.